

Krzysztof Tomasz Witczak

Uniwersytet Łódzki

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-974X>

e-mail: krzysztof.witczak@uni.lodz.pl

Etymologiczne rozważania nad leksyką polszczyzny potocznej

Etymological Considerations on Polish Colloquial Vocabulary

Abstrakt

W artykule omówiono krytycznie dwanaście artykułów hasłowych, zamieszczonych w niedawno wydanym *Słowniku etymologicznym polszczyzny potocznej* PWN Adama Fałowskiego (Warszawa 2022). Przeprowadzona analiza etymologiczna pokazała, że polskie słownictwo potoczne funkcjonujące w gwarach środowiskowych lub regionalnych wykazuje złożoną i niejednorodną genezę. Wśród przedyskutowanych wyrazów wyróżniono zapożyczenia niemieckie i żydowskie (np. *ciumkać*, *cumelek*, *cymes*, *ćwik*, *flejtuch*, *kunda*, *kundel*), francuskie (np. *dyrdymała*), węgierskie (np. *fiut*), a także nowogreckie przyjęte za pośrednictwem polsko-ruskiej gwary ochweśników (np. *bulić*, *troić*), a nawet irańskie zaadaptowane za pośrednictwem języków wschodniosłowiańskich (np. *szamać*).

Słowa kluczowe: etymologia, język polski, leksyka potoczna, regionalizmy, słownictwo środowiskowe, żargony

Abstract

The article critically discusses twelve entries in the recently published *Etymological Dictionary of Colloquial Polish* PWN by Adam Fałowski (Warszawa 2022). The conducted etymological analysis demonstrated that Polish colloquial vocabulary functioning in environmental or regional jargons has a very complex and heterogeneous origin. Among the reviewed words are German or Jewish (Yiddish) borrowings (e.g. Pol. *ciumkać*, *cumelek*, *cymes*, *ćwik*, *flejtuch*, *kunda*, *kundel*), French (e.g. Pol. *dyrdymała*), Hungarian (e.g. Pol. *fiut*), as well as Modern Greek loanwords adopted through the Polish-Ruthenian argot of the *Ochweśnicy* (e.g. Pol. *bulić*, *troić*), and even Iranian item borrowed via the East Slavic languages (e.g. Pol. *szamać*).

Keywords: etymology, Polish, colloquial vocabulary, regionalisms, environmental lexis, jargons

Wprowadzenie

W roku 2022 ukazał się nowy słownik etymologiczny języka polskiego (Fałowski 2022), zupełnie odbiegający od dotychczasowych (Brückner 1927; Sławski 1952–1982; Bańkowski 2000; Długosz-Kurczabowa 2003; Boryś 2005; Malmor 2009; Mańczak 2017), bo skupiający uwagę czytelnika na leksyce potocznej, w tym na regionalizmach i wulgaryzmach często ignorowanych (lub intencjonalnie pomijanych) w dawnych i nowszych opracowaniach leksykalnych, nierzadko także w słownikach etymologicznych. Objasnienie leksyki potocznej (zapożyczanej niekiedy z rozmaitych żargonów środowiskowych lub przestępczych) nie zawsze jest proste i jednoznaczne. Niniejsze rozważania niech będą egzemplifikacją etymologicznych alternatyw i rozmaitych trudności interpretacyjnych. Wyrażone w tej pracy refleksje odnoszą się do następujących haseł, zamieszczonych w *Słowniku etymologicznym polszczyzny potocznej* PWN (Fałowski 2022): *bulić*, *ciumkać*, *cumel*, *cymes*, *ćwik*, *dyrdymała*, *fiut*, *flejtuch*, *kunda*, *kundel*, *szamać*, *troić*.

1. Bulić

Wyraz przyjmuje sens ‘płacić (dużo, drogo); przeplacać, wydawać dużo pieniędzy, wydawać z rozmachem’ (Fałowski 2022: 34). Adam Fałowski słusznie dowodzi, że polskiego czasownika nie można zestawiać z kontynuantami pśl. **buliti* ‘obrmiewać, pęcznieć, wytrzeszczać oczy’ (jak zakłada m.in. Sławski 1974: 447). Przychylam się do opinii, że pol. *bulić* tworzy odrębne gniazdo leksykalne, do którego należą wyrazy pochodne: *bulnąć* ‘zapłacić, pokryć koszty, wydać pieniądze’, żarg. *wybulić*, *wybulać* ‘płacić, wypłacać’. Z drugiej strony, pol. *wybulić* posiada oczywisty wariant udokumentowany w gwarze łódzkiej: *wypulić* ‘dać forszę, zapłacić’ (Stępnia 1993: 659). Należy zatem dopuścić inną genezę pol. *bulić*, którego nie można oddzielać od pol. gw. *pulać* ‘sprzedać, sprzedawać; dzielić się łupem z przestępstwa’ (Ułaszyn 1951: 55; Stępnia 1993: 465), ochw. *przepulić*, *pšepulić* ‘sprzedać’ (Budziszewska 1957: 89). Fałowski z dużą skrupulatnością uwydatnia, że w językach wschodniosłowiańskich są poświadczone odpowiedniki demonstrujące nagłos bezdźwięczny, por. ros. dial. *нулить* ‘kupować, płacić’, ukr. żarg. *нулиту* ‘kupić’, *нуляту* ‘sprzedawać’, brus. *нуляць* ‘kupować’. Wyrazy te zapożyczono niewątpliwie z ngr. *πουλώ* ‘sprzedawać; handlować’ (< stgr. *πωλέω* ‘sprzedawać, wystawiać na sprzedaż; handlować’). Do polszczyzny wszystkie uprzednio wymienione wyrazy trafiły przypuszczalnie za pośrednictwem polsko-ruskiej gwary ochweśników, choć nie można

wykluczać bezpośrednich kontaktów z handlarzami greckimi z obszarów nadczarnomorskich, gdyż w języku nowogreckim spółgłoska bezdźwięczna [p] jest bardzo często udźwięczniana po spółgłoskach nosowych lub na skutek międzywyrazowego sandhi. W określonych warunkach greckie π [p] bywa zatem wymawiane jako [b], co dostrzegamy także w wariantowych formach *wypulić* : *wybulić*.

2. Ciumkać

Znaczenie podstawowe: ‘ssać, całować; lizać coś słodkiego (np. lizaka)’ (Lubaś 2001: 504; Fałowski 2022: 58). Wydaje się, że pol. dial. *ciumkać*, zgrubiałe *ciumać*, nie może być oddzielane od gw. *ciulkać* ‘lizać sierść (o kocie)’, np. w zwrocie *kot stale sierść ciulka*; *moja kotka się ciulka* (autopsja z Łodzi)¹. Źródłem tych form werbalnych mógłby być niemiecki zwrot *zum Lecken* ‘do lizania’ (zob. niżej *cumel*, *cumelek* ‘smoczek dziecięcy’), przejęty w formie **cumlka*, wtórnie (dla uniknięcia skojarzenia z formami mazurzącymi) **ciumlka* ‘lize, całuje’ i następnie w gwarach uproszczony do *ciumka* (augm. *ciuma*) lub *ciulka*². Bardzo podobne słowa funkcjonują w sąsiednich językach słowiańskich, które podlegały silnym wpływom niemieckim, por. cz. *cumlat* ‘ssać (smoczek)’, śl. *cumłat* ‘ssać, cyckać, mamlać w ustach; trzymać coś w ustach, wysysać językiem’, dial. *cuułat*, *cuułkat* ‘ssać (smoczek)’.

3. Cumel(ek)

Cumel, częściej *cumelek* ‘smoczek dla niemowlęcia; smoczek do ssania, zabawy; smoczek do picia z butelki’ (Fałowski 2022: 65). Dialektyzm obejmuje pd.-zach. Małopolskę, Cieszyn i przyległe tereny³, ale jest dobrze znany

¹ Czasownika *ciulkać* ‘lizać sierść’ nie rejestruje *Słownik dwudziestowiecznej Łodzi* (Bieńkowska, Cybulski, Umińska-Tytoń 2007). Godzi się jednak zauważyć, że ten słownik pomija wiele wyrazów funkcjonujących w gwarze łódzkiej, np. *angryst* ‘agrest’, *ankohol* ‘alkohol’, *biksa* ‘puszka, blaszane pudełko, metalowy kosz; zakratowane pomieszczenie, cela; duży policyjny radiowóz’, *dydki* ‘piersi kobiece’, *dźwierz* ‘drzwi, wejście’, *flota* ‘forsa, gotówka’, *krom* ‘prócz’, *lepiek* ‘lepiej’, *manele* ‘własne rzeczy, drobiazgi osobiste, manatki’, *mońaki* ‘drobne pieniądze, monety’, *percenal* ‘porcelana’ (powyższe przykłady zostały przejęte z poematów Ignacego Ryszarda Danki napisanych gwarą łódzką na przełomie XX i XXI w.).

² Możliwa jest także bezpośrednia adaptacja fonetyczna niem. *zu-* jako pol. *ciu-*, por. niem. *Zuspeise* ‘legumina, jarzyna, dodatek do głównej potrawy’, skąd pol. gw. *ciuśpajz*, *ciućpajs*, *ciuśpas* ‘legumina’ (Kułacz 2018: 60, 63), choć w tekstach pisanych występuje też zapis *zuśpajs* ‘deser’, prawdopodobnie wymawiany jako [cuśpajs].

³ W gwarach śląskich funkcjonuje wyraz *cumel*, *cuml*, *cumlik* ‘smoczek’ (Lubaś 2001: 538; Podgórska, Podgórski 2019: 62).

na terenach Czech i Słowacji (por. cz. *cumel* od XVII w. ‘smoczek z gałganka (maczany w mleku)’, później ‘smoczek dla niemowlęcia; coś wymiętego, zwiniętego’; śl. *cumel*, zdrobn. *cumlík* ‘smoczek dziecięcy, przedmiot przeznaczony do uspokajającego ssania albo picia z butelki przez niemowlę’, dawniej ‘przywiązany do szmatki chleb namoczony w słodkim mleku’). Można się zgodzić z twierdzeniem, że omawiany regionalizm reprezentuje „zapożyczenie z obszaru czesko-słowackiego” (Fałowski 2022: 65). „Pochodzenie dźwiękonaśladowcze” należy jednak odrzucić. Jest to ewidentny germanizm (oparty na zwrocie niem. *zum Lecken* ‘do ssania, do lizania’). *Cumelek* to przecież prosty, nieskomplikowany smoczek zrobiony z gałganka, zamoczony w mleku i podany niemowlakowi „do ssania” (*zum Lecken*).

4. Cymes

Wyraz oznacza ‘specjał, rarytas, smakołyk, coś dobrego’, metaforycznie ‘atrakcję, luksus’, w gwarze przestępczej ‘dobry towar’, ‘oszustwo’ (Stępnia 1993: 85), a nawet ‘piękną kobietę’ (Lubaś 2001: 550; Fałowski 2022: 67), w gwarze śląskiej ‘przysmak, coś dobrego’ (Podgórska, Podgórski 2019: 63). Jest to bez wątpienia zapożyczenie z języka żydowskiego, por. jid. *tsimes* ‘odświętna potrawa żydowska przyrządzana na słodko’. Wydaje się jednak, że podstawą derywacyjną był raczej zwrot niem. *zum Essen* ‘do jedzenia’ w wymowie aszkenazyjskiej (Altbauer 2002: 102; Borzymińska, Żebrowski 2003: 304, s.v. *cymes*), czyli z przemianą *u > ü > i*, por. pol. gw. *git* ‘dobrze’ (zapożyczenie z jidysz) wobec niem. *gut*. Żydowski termin *tsimes* zestawia się niekiedy z terminem śrwniem. *zuomüese* ‘przystawka, zakąska’ lub z niem. *Zugemüse* ‘jarzyna, przystawka do mięsa’, co preferuje Fałowski (2022: 67). Czy słusznie? Trudno powiedzieć. Przytoczyłem w tym miejscu jedną z możliwych etymologii wyrazu *cymes* (nawiązującą do niemieckiego zwrotu *zum Essen*) jako paralelę do derywacji pol. *cumel*, *cumelek* ‘smoczek’ (zob.) z niem. *zum Lecken*.

5. Ćwik

W dawniej polszczyźnie (XVI w.) *ćwik* to ‘człowiek doświadczony, wyćwiczony, mądry, chytry’, obecnie ‘ktoś młody, niedoświadczony’, żarg. ‘młodociany przestępca’ (Stępnia 1993: 95; Fałowski 2022: 70). Odrzuciwszy tradycyjne objaśnienie tego słowa jako derywatu wstecznego utworzonego

od czasownika *ćwikać* lub *ćwiczyć* (por. niem. *zwicken*)⁴, Fałowski proponuje własną, wysoko kontrowersyjną pod względem fonologicznym etymologię, zakładającą następujący rozwój semantyczny: pol. żarg. *ćmik* ‘papieros, pet’ (od czasownika *ćmić* ‘palić papierosa’) > *ćwik* ‘papieros’ > ‘ktoś młody, niedoświadczony; młodociany przestępca’. Jednocześnie odrzuca możliwość wystąpienia antonimizacji (‘człowiek doświadczony’ > ‘ktoś młody, niedoświadczony’), choć w historii języka polskiego możemy wyróżnić podobne przemiany semantyczne polegające na gruntownej pejoryzacji pierwotnego znaczenia⁵ oraz na całkowitym zaniku obserwowanej przez jakiś czas enancjosemii, np. pol. *kolaborant* ‘współpracownik, człowiek zaufany’ > ‘osobnik, który współpracuje z okupantem, zdrajca własnego kraju i narodu’, *konfident* ‘powiernik, zausznik’ > ‘informator policji carskiej, tajny wywiadowca, szpieg’ (Witczak 2020: 470). Już Marek Terencjusz Warron w dziele *De lingua Latina* (V 3) wskazuje na antonimizację łacińskiego wyrazu *hostis*, który jeszcze w epoce archaicznej znaczył ‘gość, obcy’ (por. pol. *gość*, niem. *Gast*, ang. *guest*), a w łacinie klasycznej na skutek gruntownego procesu pejoryzacji przybrał negatywne znaczenie ‘wróg (państwa)’ (De Melo 2019: 653; Witczak 2020: 473).

6. Dyrzymała

Dyrzymała, *dyrdymałka* ‘głupstwo, bzdura; banalna wypowiedź; drobna, mało ważna rzecz; gra hazardowa (w karty lub w bilard)’, także *derdymałka*, *dymałka* (Fałowski 2022: 80) to, o ile mi wiadomo, gwarowa nazwa gry karcianej znanej od XIX w., nazywanej inaczej cyganem lub oszustem, która polega na pozbyciu się wszystkich kart tak, by nie dać się przylapać na oszukiwaniu, a jednocześnie wykryć inne osoby oszukujące podczas gry. Nie była to gra ceniona na salonach, raczej była popularna w środowisku żołnierzy doby napoleońskiej. Zazwyczaj grano o małe stawki, o alkohol lub kobiety (w burdelu). Taką rozrywkę wspomina powieściopisarz Adolf Dygasiński (1839–1902) w wydanej w 1896 r. powieści *As*: „grywał o koniak w tak zwaną «derdymałkę»” (Brückner 1927: 686). W grze nie tylko się samemu oszukuje, lecz także zarzuca się innym graczom (słusznie lub nie), że mówią

⁴ Por. pol. *ćwiczyć* (XVI w.) ‘zaprawiać, sposobić do czegoś, doskonalić, wprawiać, kształcić’, *ćwikać* ‘śmagać biczem’ z niem. *zwicken* ‘chłostać biczem, dręczyć, katować; szczypać, ścisnąć szczypcami, łamać palce, maltretować’.

⁵ W przypadku przymiotników *bezcenny* ‘pozbawiony wartości’ > ‘bardzo cenny, wartościowy’ oraz *bezpieczny* ‘pozbawiony opieki’ > ‘zabezpieczony, niezagrożony’ zaszła melioryzacja pierwotnego sensu.

nieprawdę. Wywód z fr. *dire du mal* ‘mówić źle (o kimś); krytykować, urągać, obmawiać, oczerniać, rzucać oszczerstwa’ (Bańkowski 2000: 317) jest w tej sytuacji wysoce prawdopodobny (choć Fałowski stanowczo go odrzuca). Nie dziwi także żargonowy skrótowiec *derda* ‘gra oszustów karcianych’ (Stępniaś 1993: 100), urobiony bez wątplenia od karcianej gry w cygana. W dialektach polskich funkcjonuje zwrot *pleść dyrdymałki* ‘opowiadać wyimaginowane rzeczy, mówić koszałki-opałki’, nawiązujący do notorycznego oszukiwania podczas gry w dyrdymałkę.

7. Fiut

Polski wyraz *fiut* wykazuje kilka niezależnych znaczeń: (1) *fiut* m. (wulg.) ‘członek męski’ (Dąbrowska 1993: 204; Stępniaś 1993: 140; Zgólkowa 1997: 327; Grochowski 2003: 88; Lubaś 2006: 451; Dubisz 2018: I 959), rzadziej *fiuta*, *fita* f. ‘żeński narząd płciowy’ (Stępniaś 1993: 140); (2) *fiut* m. (posp.) ‘mężczyzna, facet, (czyjś) chłopak’, także wyzwisko używane w stosunku do mężczyzny (Lubaś 2006: 452); (3) *fiut* m. (reg.) ‘syrop z buraków cukrowych’; (4) *fiut* – głos przy gwizdaniu, naśladowanie gwizdu, np. „*Fiut-fiut-fiut*”. *To kos gwizdże jak z nut* (Doroszewski 1960: 895)⁶; (5) *fiut* wykrzyknik wyrażający znikanie lub przemijanie, np. *Dziś się żyje, jutro fiut!*; *Fiut! i już go nie było* (Doroszewski 1960: 895; Zgólkowa 1997: 327; Fałowski 2022: 104–105). Fałowski wyraża przekonanie, że w rachubę wchodzi wyłącznie „Wyraz pochodzenia dźwiękonaśladowczego” (Fałowski 2022: 105). Zgadzam się z tą opinią jedynie w odniesieniu do znaczenia (4) i ewentualnie (5). Sens (2) pojawił się w XIX w. w Galicji i zyskał jedynie niewielkie potwierdzenie w literaturze dwudziestolecia międzywojennego. Dopiero po II wojnie światowej wytworzyło się wulgarne znaczenie (1). Przypuszczać należy, że pol. *fiut* w znaczeniu ‘chłopak, młodzieniec, facet’ (2) jest węgierskim zapożyczeniem dokonany na obszarze Austro-Węgier, najpóźniej w okresie I wojny światowej, por. węg. *fiú* (acc. sg. *fiút*) ‘syn, chłopiec, młodzieniec, młody mężczyzna’. Podstawą zapożyczenia była niewątpliwie węgierska forma biernika liczby pojedynczej. Dodam, że apelatyw węgierski ma genezę ugrofińską. Sprowadza się on do ugrofińskiej praformy **pojka* ‘syn, chłopiec / Sohn, Knabe’ (Rédei 1986–1988: 390)⁷. Nie potrafię wyjaśnić, skąd się wziął polski regionalizm *fiut* w trzecim znaczeniu (‘syrop z buraków cukrowych’).

⁶ Por. także czasownik *fiutać* ‘gwizdać; wydawać głos podobny do gwizdu’ oraz rzeczownik *fiutanie* ‘gwizd lub odgłos podobny do gwizdu’ (Lubaś 2006: 452).

⁷ Ugrofiński wyraz **pojka* ‘syn, chłopiec; dziecko’ (por. fi. *poika* ‘syn, chłopiec, dziecko płci męskiej; młodzieniec’, est. *poeg* ‘syn, młodzieniec’; stwęg. *fió*, węg. *fiú*, fi. *fi* ‘syn, chłopiec,

8. Flejtuch

Flejtuch, dawniej (XVI w.) (1) ‘zwitek szarpi, służący do opatrywania ran, tampon’, (2) ‘kłak do przybijania naboju w strzelbie i do czyszczenia lufy’, obecnie (3) ‘osoba niechlujna, nie dbająca o własny wygląd i porządek, brudas, bałaganiarz’ (Fałowski 2022: 106), wtórnie (na skutek skrócenia) *flej*, *fleja* ‘człowiek nieporządny, niechluj, flądra, świntuch, brudas’, m.in. w gwarze miejskiej Poznania i Łodzi (Gruchmanowa, Walczak 1999: 200; Bieńkowska, Cybulski, Umińska-Tytoń 2007: 197). Termin niegdyś funkcjonował w środowisku żołnierzy (zob. znaczenia 1–2), skąd przez weteranów wojskowych został przeniesiony do gwar i języka literackiego. Należy odnotować, że w niektórych żargonach jest to popularna nazwa medyka niechlujnie wykonującego zawód i często stawiającego błędną diagnozę, zwłaszcza lekarza wojskowego (autopsja!), czego Adam Fałowski nie uwzględnił. W tym żargonowym znaczeniu pojawia się m.in. w sonecie Adama Witczaka pt. *Cmentarz*: „Że czeka zmartwychwstanie, nie daj się ogłupić! / Zanim flejtuchy [= lekarze] zechcą ciebie zakatrupić, / Masz jeszcze raz okazję, by się całkiem upić” (fragment sonetu z lat 1965–1973). *Flejtuch* to zapożyczenie z języka niemieckiego, por. niem. (dawne) *fleien*, *flaien* ‘czyścić, myć’, niem. *Tuch* ‘chustka, ścierka’. Fałowski (2022: 106) podaje cztery możliwe eksplanacje członu pierwszego i proponuje następujący rozwój semantyczny: ‘kłębek, zwitek nitek wyskubanych ze starego płótna, służący do opatrywania ran, czyszczenia broni’ > ‘zabrudzona (krwią, smarem) chustka, ścierka, tampon’ > ‘brudna odzież’ > ‘brudny, niechlujny człowiek’. W żargonie (zwłaszcza wojskowym) pojawia się dalszy rozwój: ‘niechlujny człowiek, brudas’ > ‘konnawał, łapiduch, niedouczony lekarz’ > ‘lekarz wojskowy’.

9. Kunda

Kunda, wtórnie *kuńda* ‘cwaniak, łobuz, początkujący złodziej-włóczęga’, ‘bezrobotny’, dial. ‘kolega, kompan; klient; włóczęga, złodziej; łązik, łobuz, hulaka’ (Fałowski 2022: 219; Dyszak 2023: 89; Gruchmanowa, Walczak 1999: 265). W podobnym sensie funkcjonuje w gwarze więziennej (‘złodziej

dziecko; młode zwierzęta’ etc.) był na przestrzeni dziejów wielokrotnie zapożyczany do rozmaitych języków indoeuropejskich, np. norw. *pojĳ*, *pojĳe* ‘chłopiec’, szw. *pojke* ‘chłopiec’ ← fi. *pojka* (Wessén 2002: 336); ros. dial. *noŭza* ‘chłopiec’ ← kar. *poiga* (Vasmer 1987: 304); niem. dial. (bałtyckie) *Poiso* ‘mały chłopiec’ ← est. *poiss* ‘chłopiec, dziecko płci męskiej’. Por. także stnord. *píka* f. ‘dziewczyna / Mädchen’, far. *píka*, norw. *pika*, stszw. *pika* ‘dziewczyna, dziewczka, służąca’ ← fi. *piika*, kar. *piika*, est. *piiga* ‘dziewczyna, służąca, pokojówka’ (de Vries 1977: 424).

początkujący; włóczęga; człowiek niedbający o swój wygląd zewnętrzny’) i lwowskiej (ukr. żarg. *кунда* ‘łajdak, szubrawiec’). W dawnej leksyce łódzkiej i bałuckiej wyraz *kunda* oznaczał ‘stałego (zwykle bogatego) bywalca burdelu’ i w takim znaczeniu używa go jeszcze Ignacy Ryszard Danka w poematach łódzkich⁸. Zgadzam się z Fałowskim, że źródłem zapożyczenia był wyraz niem. *Kunde* ‘klient, stały odbiorca; gość’, także ‘wędrowny czeladnik rzemieślniczy’, pejor. ‘włóczęga, lazik’. Podobny sąd wyrażają także inni badacze (Gruchmanowa, Walczak 1999: 265; Dyszak 2023: 89). Omówilem tu pokrótce wyraz *kunda*, gdyż – moim zdaniem – mógł on odegrać istotną rolę w adaptacji wyrazu *kundel*, który już w dobie staropolskiej określał zarówno nierasowego psa, jak i mężczyznę chętnie zadającego się z kobietami lub prostytutkami (potocznie określa się go mianem *pies na baby*). Wydaje się, że znaczenie ‘klient, stały bywalec burdelu’ (z niem. *Kunde* ‘klient, stały gość’), poświadczone w łódzkiej gwarze miejskiej, mogło już funkcjonować w dawnych wiekach.

10. Kundel

Sens podstawowy: ‘pies nierasowy, podwórzowy pies wiejski’ (Fałowski 2022: 219). Termin pojawia się już w epoce staropolskiej (XV w.) i od początku funkcjonuje jako przezwisko (w stosunku do mężczyzny lub nie lubianej osoby). Identyczne wyrazy są poświadczone w innych językach słowiańskich: cz. dial. *kundel*, śla. dial. *kundel* ‘kudłaty, włochaty pies’, ukr. dial. *кундель* ‘owczarek’, brus. *кундыль* ‘kudłaty, kosmaty pies’, ros. dial. (smoleńskie) *кундель* *чо́з* ‘duży kudłaty pies; pudel’. Fałowski traktuje omawiany wyraz jako etymologicznie „niejasny”, chociaż zwraca uwagę, że już w *Słowniku warszawskim* (Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1902: 632) zanotowano wyraz *kundel* w znaczeniu ‘człowiek podły, nicpoń, hultaj, gałgan, łajdak’ (sens ten jest zbieżny z semantyką wyżej odnotowanego słowa *kunda*). Nie ulega

⁸ Jeden z utworów poetyckich I.R. Danki, napisany w gwarze łódzkiej, nosi tytuł *Ballada o Menelu, Śikse i Kundzie*. Autor śpiewał tę balladę (na melodię *Prząśniczki* Stanisława Moniuszki) na spotkaniach towarzyskich, a także prezentował ją niekiedy na zebraniach literackich. Kunda, długoletni bywalec burdeli, występuje w wielu zwrotkach tej ballady, m.in. uwodząc nastoletnią Śikse pod nieobecność Menela, który wraz „z kumplami” wyjechał w sprawach „handlowych” do Kaliningradu (Królewca). Poniżej przytaczam wiersze wprowadzające postać Kundy: „Kryⁿc se kryⁿc vřećuno, / Dość o Śikse, dość. / Teraz coś ęo Kundze, / To je važny gość. // A tyn cały Kunda / To xoćoż był stary, / To był lev na dživki, / Był stary a jary. // Kryⁿc se kryⁿc vřećuno, / Monotonia trva. / Xodži po bajzelach, / Kto dość floty ma”. Należy dodać, że *Słownik dwudziestowiecznej Łodzi* (Bieńkowska, Cybulski, Umińska-Tytoń 2007) nie rejestruje słowa *kunda* ‘klient burdelu, stały użytkownik agencji towarzyskiej’.

wątpliwości, że podstawą zapożyczenia jest niem. *Hund* ‘pies’, a ściślej jego forma zdrobniała utworzona za pomocą przyrostka deminutywnego *-el*⁹. Można przypuszczać, że źródłem zapożyczenia był język Żydów aszkenazyjskich¹⁰, względnie jakiś dialekt niemiecki używany na ziemiach polskich lub litewskich (np. w niemieckojęzycznej gwarze kłodzkiej, zwanej Gleetzisch, po niemiecku Glätzisch, funkcjonował apelatyw *Hundla* ‘pies, szczeniak’). Wyjaśnienia wymaga jedynie adaptacja fonemu niem. *h-* jako *k-* (typowa m.in. w języku litewskim czy łotewskim). Możliwe, że jednolity termin *kundel* ukształtował się wskutek kontaminacji (żydowskich?) wyzvisk urobionych od niem. *Hund* oraz niem. *Kunde* (por. niem. *Hündin* ‘suka’, metaf. ‘zła kobieta, łajdaczka’ vs. *Kundin* ‘klientka, stała odbiorczyni’).

11. Szamać

Oprócz czasownika *szamać* ‘jeść, wkładać pożywienie do ust’ (Fałowski 2022: 314–315) spotykamy też rzeczowniki *szamanie* ‘spożywanie posiłku, czynność jedzenia; jedzenie’ (Zgólkowa 2003: 206; Dubisz 2018: IV 660) oraz *szama* ‘jedzenie, pożywienie, posiłek; żarło, żarcie’, występujące zazwyczaj w gwarze regionalnej i młodzieżowej (Dziurda, Choroba 2013: 237)¹¹. Czasownik *szamać* wydaje się pochodzić z mowy środowiskowej (więziennej), o czym świadczą rozliczne derywaty funkcjonujące przede wszystkim w polskich gwarach przestępczych: *szama* ‘jedzenie’, wtórnie ‘usta’, stąd ‘homoseksualista; homoseksualny stosunek doustny’; *szamak* ‘żywność, jedzenie’, także ‘stół (na stołówce więziennej)’, *szamanka*, *szamonka* ‘żywność, jedzenie; artykuły żywnościowe’, także ‘stołówka więzienna’, ‘usta’, *szamara*, *szamarka*, *szamarko* ‘kuchnia, stołówka’, wtórnie ‘brzuch’, *szamat*, *szamot*, *szamotowa* ‘twarz, usta; głowa’, *szamiak* ‘jedzenie’, *szamka* ‘jedzenie,

⁹ Sufiks zdrabniający *-el* pojawia się także w niektórych zapożyczeniach niemieckich funkcjonujących w polszczyźnie i innych językach słowiańskich, por. choćby pol. *hajzel*, *hajziel*, *haziel* ‘ubikacja, wychodek’, także ‘dziura, knajpa; dom publiczny; więzienie’ (Fałowski 2022: 144), cz. *hajzl* ‘sracz, wychodek’, metaf. ‘drań, świnia, łajdak, szuja, kanalia’, sła. *hajzel* ‘wulg. ‘ustęp, wychodek; brudne miejsce; nieporządek’ ← niem. *Häusel* ‘domek, budka’ ← niem. *Haus* ‘dom, mieszkanie’.

¹⁰ Z języka jidysz przejęto m.in. pol. *bajgiel* ‘kręcony obwarzanek żydowski; precel’ ← jid. *bajgal* ‘obwarzanek’, niem. (austr.) *Beugel* ‘nadziewany rogalik’ (Fałowski 2022: 9–10) oraz pol. *bajzel* ‘podejrzany lokal, dom publiczny, kryjówka, melina; nieporządek, bałagan, nieład’ jid. *bajzel* ‘domek’ ← hebr. *bejt* ‘dom’ (Fałowski 2022: 11). Ze źródła żydowskiego zapożyczono też niem. (austr.) *Beisel* ‘knajpa’.

¹¹ Warto zwrócić uwagę, że w popularnej reklamie telewizyjnej używa się zwrotu *Szama przyjemność* (zamiast *Sama przyjemność*) w odniesieniu do produktów kulinarnych niemieckiej marki Knorr.

żywność, produkty żywnościowe; chleb; paczka żywnościowa, także ‘stołówka’, ‘usta’, *szamkać* ‘jeść, pożywiać się’, *szamkarnia*, *szamkownia*, *szamownia*, *szamówka*, *szamuna*, *szamunkowo* ‘kuchnia więzienna’, *szamono* ‘zupa’, *szambaza* ‘sklep spożywczy’, *szamuczek*, *szamuszek* ‘żywność, jedzenie’, *szamulek* ‘wszelkie pożywienie’, *szamunek* ‘żywność, jedzenie, pożywienie, produkty żywnościowe’, także ‘zakąska przy popijawie’ (Stępnia 1993: 546–547; Kania 1995: 211). Bliskie odpowiedniki semantyczne pojawiają się w językach wschodniosłowiańskich, por. ros. *шамать* pot. ‘jeść’, arg. (1927) *шамать* ‘jeść, jeść obiad’, ukr. żarg. *шамати* pot. ‘jeść’, *шамати* ‘zjeść’, *шамівка* ‘jedzenie’. Nie ulega wątpliwości, że mamy tu do czynienia z jakimś zapożyczeniem szerzącym się ze wschodu (co zakłada też Fałowski). Rdzeń werbalny **šam-* : **šām-* (< pir. **čyam-* : *čyām-* ‘chleptać, pić, połykać’) jest świetnie poświadczony w językach irańskich (Rastorgueva, Edelman 2003: 260–261), por. aw. *šam-* ‘chleptać, łykać’, *šāma-* m. ‘łyk, haust’ (Bartholomae 1904: 1705, 1708), chot. *tšām-* ‘połykać / to swallow’ (Bailey 1979: 146), npers. *čam* ‘jedzenie i picie / eating and drinking’ (Cheung 2007: 39–40), por. skr. *cam-*, *cām-* ‘sączyć, pić, jeść / to sip, drink; to eat’, *cāmyam* n. ‘żywność / food’ (Monier-Williams 1999: 388, 393). Termin *szamać* w języku polskim jest zatem zapożyczeniem o proveniencji wschodniej, prawdopodobnie irańskiej. Ze źródła irańskiego (względnie indoirkańskiego) pochodzi też fińsko-wołżański rdzeń **čāmi* ‘pić, łykać / to drink, gulp’ (Aikio 2020: 114), por. fi. *siemaista* ‘pić (wolno), sączyć, łykać’, *siemi* ‘łyk’, est. *sõõm* ‘łyk’, mordw. *šim-* ‘pić’ (Rédei 1986–1988: 773). Powyższe przykłady indoirkańskie i ugrofińskie wskazują na neosemantyzm w językach słowiańskich. Podstawowe znaczenie ‘jeść’, odnotowane na gruncie wschodniosłowiańskim, pojawiło się sekundarnie na skutek następujących przemian semantycznych: ‘pić, chleptać, łykać’ > ‘przyjmować pokarm płynny’¹² > ‘jeść rzadką zupę (w więzieniu)’ > ‘jeść, wkładać do ust pożywienie’. Należy jednak odnotować, że przeciwna zmiana semantyczna (‘jeść, żreć’ > ‘pić, łykać’) jest dobrze poświadczona w językach bałtyckich, por. pol. *żreć* ‘jeść, gryźć’, także ‘pić (o zwierzętach)’ (< psł. **žerti* ‘żreć, łapczywie jeść’) vs. lit. *gerti* ‘pić; pić alkohol; upijać się, przepijać do kogoś; próbować, kosztować napoju; zażywać tabaki’, lot. *dzer’t* ‘pić’ < pie. **g⁴erh₃*- ‘jeść, żreć’, por. łac. *vorō*, inf. *vorāre* ‘połykać łapczywie, pożerać, pochłaniać’ (Smoczyński 2007: 172–173; Derksen 2008: 559).

¹² Z autopsji znam m.in. formę trybu rozkazującego *szamaj!* (‘jedz! pij!’), użytą przed około czterdziestu laty w zwrocie do dziecka karmionego butelką. Prawdopodobnie było to pierwsze znane mi zastosowanie czasownika *szamać*, z którym się zetknąłem. Obecnie polski czasownik *szamać* pojawia się zdecydowanie częściej niż przed czterdziestu lub trzydziestu laty, a nawet występuje na oficjalnych reklamach punktów gastronomicznych, por. hasło *Szamaj ze smakiem* odnotowane przeze mnie w centrum Łodzi przy ul. Piotrkowskiej.

12. Troić

Troić znaczy ‘jeść, zwłaszcza dużo, szybko, z apetytem’ (Fałowski 2022: 334). Czasownik został poświadczony w drugiej połowie XIX w. (1867), a *Słownik warszawski* (Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1919: 112) zarejestrował ten wyraz jako funkcjonujący w gwarze złodziejskiej (Ułaszyn 1951: 54). Istotnie, w gwarze więziennej można spotkać nie tylko znane skądinąd regionalizmy *troić* ‘jeść’, *wtroić* ‘zjeść’, *wtrajać* ‘zjadać’¹³, lecz także *troidło* ‘jadło, jedzenie’, *troja*, *trója*, *truja* ‘usta, twarz’ (Stępniaak 1993: 595). Podobne formy pojawiają się w języku ukraińskim (np. ukr. *mpoimu* ‘jeść’, *mpiŭka* ‘obiad’, dial. lw. *втраяму* ‘dużo zjeść’) oraz w żargonie rosyjskim (np. ros. dial. *mpoumb* ‘jeść’, *mpoŭман* ‘usta’) i polsko-ruskim (np. ochw. *trojzić* ‘jeść’; Budziszewska 1957: 96), a także w języku nowogreckim (ngr. τρώει [troji] ‘je, spożywa posiłek’ < stgr. τρώω ‘gryźć, chrupać, zjadać; jeść, spożywać owoce lub deser’). Fałowski wskazuje na polsko-ruski żargon ochweśnicki jako prawdopodobne źródło zapożyczenia. Istotnie, do polszczyzny za pośrednictwem gwary ochweśnickiej (lub ofeńskiej) trafiły liczne pożyczki nowogreckie (Ułaszyn 1951: 53–55; Budziszewska 1957: 28), m.in. pol. *andrus* ‘łobuz, ulicznik; złodziej, nicpoń, chuligan’ (Fałowski 2022: 124–125), *bulić* ‘płacić dużo i drogo; przepłacać’ (zob.), *kimać* ‘spać’ (Fałowski 2022: 190–191), *majcher* ‘nóż sprężynowy, sztylet’ (Fałowski 2022: 235–236) i przypuszczalnie także *garus* ‘mieszanina; gęsta zupa; byle jakie jedzenie’, dial. ‘potrawa z gotowanych owoców; zupa owocowa; marmolada, powidła’ (Fałowski 2022: 124–125).

Podsumowanie

W niniejszym opracowaniu omówiono krytycznie dwanaście artykułów hasłowych, zamieszczonych w *Słowniku etymologicznym polszczyzny potocznej PWN* (Fałowski 2022). W niektórych przypadkach (np. *bulić*, *kunda*, *troić*) przyjęto rozwiązania zaproponowane przez autora słownika, w innych opowiedziano się za odmienną genezą omawianych wyrazów (por. *ciumkać*, *cumel*, *ćwik*, *dyrdymała*, *szamać*), a w kolejnych poszerzono krąg możliwych etymologii (zob. *cymes*, *fiut*, *kundel*), względnie wzbogacono atestację o regionalne formy lub znaczenia (np. *ciumkać*, *flejtuch*, *kunda*). Przeprowadzona analiza etymologiczna pokazała, że polskie słownictwo

¹³ W łódzkiej gwarze miejskiej pojawia się inny wariant: *wtrajlać* ‘jeść łapczywie’ (Bieńkowska, Cybulski, Umińska-Tytoń 2007: 293).

potoczne funkcjonujące w gwarach środowiskowych lub regionalnych wykazuje bardzo złożoną lub niejednorodną genezę. Wyróżniono zapożyczenia francuskie (np. *dyrdymała*), niemieckie (np. *ciumkać*, *cumel*, *ćwik*, *flejtuch*, *kunda*, *kundel*), żydowskie (np. *cymes*), węgierskie (np. *fiut*), a także nowogreckie przyjęte za pośrednictwem rosyjskiej gwary ochweśników (np. *bulić*, *troić*), a nawet irańskie zaadaptowane za pośrednictwem języków wschodniosłowiańskich (np. *szamać*).

Przy omawianiu wyżej wymienionych słów autor niniejszego artykułu zaproponował zupełnie nowe objaśnienia w kilku przypadkach (m.in. *ciumkać*, *cumel*, *fiut*, *szamać*), a w innych rozwinął lub uzasadnił wcześniejsze eksplanacje (zob. *bulić*, *ćwik*, *dyrdymała*, *kundel*, *troić*), co można uznać za jego osobisty, choć drobny wkład w zakresie prac nad leksyką i etymologią polszczyzny potocznej, regionalnej i środowiskowej.

Skróty językowe

ang. – angielski; arg. – argotyczny; austr. – austriacki (dialekt języka niemieckiego); aw. – awestyjski; brus. – białoruski; chot. – chotański; cz. – czeski; dial. – dialektalny; est. – estoński; far. – farerski; fi. – fiński; fr. – francuski; gw. – gwarowy; hebr. – hebrajski; jid. – jidis; kar. – karelski; lit. – litewski; lw. – lwowski dialekt języka ukraińskiego; łac. – łaciński; łot. – łotewski; mordw. – mordwiński; ngr. – nowogrecki; niem. – niemiecki; norw. – norweski; npers. – nowoperski; ochw. – ochweśnicki; peyor. – pejoratywny; pie. – praindoeuropejski; pir. – prairiański; pol. – polski; pot. – potoczny; psł. – prasłowiański; ros. – rosyjski; skr. – sanskryt; śla. – słowacki; stgr. – starogrecki; stnord. – staronordycki; stszw. – starszwedzki; stwęg. – starowęgierski; szw. – szwedzki; śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki; ukr. – ukraiński; węg. – węgierski; zdrobn. – zdrobniały; żarg. – żargonowy

Literatura

- Aikio A. (2020): *Uralic Etymological Dictionary*. Draft version of entries A–Ć, opened for comments and discussion on <academia.edu>, 17.01.2020. Dostęp: 30.08.2023.
- Altbauer M. (2002): *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*. Kraków.
- Bailey H.W. (1979): *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge.
- Bańkowski A. (2000): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. I–II. Warszawa.
- Bartholomae Ch. (1904): *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg.
- Bieńkowska D., Cybulski M., Umińska-Tytoń E. (2007): *Słownik dwudziestowiecznej Łodzi. (Konteksty historyczne, społeczne, kulturowe)*. Łódź.
- Boryś W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Bozrymińska Z., Żebrowski R. (red.) (2003): *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*. T. I. Warszawa.
- Brückner A. (1927): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Budziszewska W. (1957): *Żargon ochweśnicki*. Łódź.
- Cheung J. (2007): *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*. Leiden–Boston.
- Dąbrowska A. (1993): *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*. Wrocław.
- De Melo V.D.C. (2019): *Varro, De lingua Latina*. Vol. II: *Commentary*. Oxford.
- Derksen R. (2008): *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston.

- de Vries J. (1977): *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden.
- Długosz-Kurczabowa K. (2003): *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Doroszewski W. (red.) (1960): *Słownik języka polskiego*. T. II. Warszawa.
- Dubisz S. (red.) (2018): *Wielki słownik języka polskiego PWN*. T. I–IV. Warszawa.
- Dyszak A.S. (2023): *Nowy słownik gwary miejskiej bydgoszczan*. Bydgoszcz.
- Dziurda M., Choroba P. (2013): *Słownik gwary młodzieżowej*. Toruń.
- Fałowski A. (2022): *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej PWN*. Warszawa.
- Grochowski M. (2003): *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*. Warszawa.
- Gruchmanowa M., Walczak B. (red.) (1999): *Słownik gwary miejskiej Poznania*. Warszawa–Poznań.
- Kania S. (1995): *Słownik argotyzmów*. Warszawa.
- Kulacz S. (2018): *Germanizmy w gwarze polskich żołnierzy armii austro-węgierskiej*. Rzeszów.
- Lubaś W. (red.) (2001, 2006): *Słownik polskich leksemów potocznych*. T. I–II. Kraków.
- Malmor I. (2009): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa–Bielsko Biała.
- Mańczak W. (2017): *Polski słownik etymologiczny*. Kraków.
- Monier-Williams M. (1999): *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.) (1902, 1919): *Słownik języka polskiego*. T. II, VII. Warszawa.
- Podgórska B., Podgórski A. (2019): *Słownik gwar śląskich. Godomy po naszymu, czyli po śląsku*. Katowice.
- Rastorgueva V.S., Edelman D.I. (2003): *Ètimologičeskij slovar' iranskich jazykov*. Vol. II. Moskva.
- Rédei K. (1986–1988): *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Budapest.
- Sławski F. (1952–1982): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. I–V. Kraków.
- Sławski F. (red.) (1974): *Słownik prasłowiański*. T. I. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Smoczyński W. (2007): *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno.
- Stępiak K. (1993): *Słownik tajemnych gwar przestępczych*. Londyn.
- Ułaszyn H. (1951): *Język złodziejski*. Łódź.
- Vasmer M. [Fasmer M.] (1987): *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. T. III. Moskva.
- Wessén E. (2002): *Våra ord. Kortfattad etymologisk ordbok*. Stockholm.
- Witczak K.T. (2020): *Antonimizacja jako problem diachroniczny*. [W:] *Wokół pewnego cytatu*. Red. K. Wojan. Warszawa, s. 469–474.
- Zgólkowa H. (red.) (1997, 2003): *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. T. XI, XLI. Poznań.

